

Запровадження земської початкової освіти на території України у другій половині XIX – початку XX ст.

Розкрито й проаналізовано питання запровадження земськими установами початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: земства, початкова освіта, середня освіта.

Паростки початкової освіти на території України знаходимо за часів Київської Русі [1, с.41]. Особливо вона розвивається в козацькому середовищі [2, с.115]. В Гетьманській Україні також була розвинена початкова освіта [3, с.84]. Козаки вважали питанням честі давати освіту своїм дітям. Арабський вчений Павло Алеппський, проїхавши Україною в 1652 році, писав: «по всій землі... козаків ми помітили прекрасну рису, що розпалала наш подив: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи, крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх тинятися на вулиці невітласами». В кінці XVIII ст. Україна остаточно втрачає залишки автономного устрою. На її території запроваджується кріпосне право. На цей період доводиться і занепад народної освіти. З відсутністю української держави не було й державної освіти українською мовою. Царизм дуже швидко витіснив зі шкіл українську мову, багато навчальних закладів припиняє своє існування. Пріоритет початкової освіти в Україні до другої половини XIX століття належав церкві, існували й приватні школи. Натомість з другої половини XIX століття царизм, швидко поширює на територію України початкову освіту російською мовою, підтримуючи створення земських початкових шкіл.

Проблеми діяльності земських установ активно досліджували російські вчені: Гармиза В.В., Шацілло К.Ф., Пирумова Н.М. та ін. За останнє двадцятиріччя українськими вченими (Лохматова А.І., Мармазова О.І., Гапійенко А.А., Катренко А.М., Обметко О.М. та ін.) зроблено значний крок у дослідження різних напрямів діяльності земств. Однак питання запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджені побіжно.

З огляду на сучасний розвиток української освіти, зазначимо, що проблеми запровадження земськими установами загальної початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. є актуальними. Досвід їх розв'язання земствами може бути корисним і у наш час. У запропонованій статті вдамося до спроби розкрити особливості запровадження земськими установами початкової освіти на території України у другій половині XIX – на початку XX ст.

14 червня 1864 року видано «Положення про початкові народні училища» [4, с.47]. Воно дозволяло відкривати й утримувати початкові народні школи громадським організаціям, приватним особам, але ставило ці навчальні заклади під контроль повітових і губернських училищних рад. У їх склад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації і духовництва. Це «Положення» провадило три типи початкових шкіл, які створили Міністерство народної освіти (міністерські), земства (земські), церковнопарафіяльні.

Згідно з «Положення про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 року земству не було дано широких прав у освітній діяльності, а дозволено «піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямку й участь у завідуванні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів» [5, с.2]. «Положення про губернські й повітові земські установи» не забороняло й не регулювало

діяльності земств у галузі початкової народної освіти. Земства мали право піднімати клопотання перед Міністерством народної освіти й фінансово сприяти відкриттю шкіл, або розвивати господарчу частину школи. Втручатися у педагогічний процес шкіл земствам було заборонено. Держава не покладала на них роль відбудовника початкової освіти, але вийшло так, що як органи місцевого самоврядування, земства самостійно втручаються у позавизначені їм функції у цій галузі. Завдяки активній діяльності цих установ початкова освіта в Російській імперії і в Україні стає всенародною [6, с.51].

З початку своєї діяльності, в галузі початкової освіти, земство поділило функції за зразком: повітові земства брали на себе утримання учителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. Крім того, повітові земства підтримували переважно початкову освіту, а губернські – середню. У перші роки земської діяльності велика роль відводилась сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи.

Проблеми щодо розподілу функцій між повітовими й губернськими земствами в галузі народної освіти розглядали на своїх засіданнях з самого початку діяльності низка українських земств.

У 1866 році на першому засіданні Катеринославського губернського земства, відомий педагог М. Корф, зазначав: «Освіта має складати найважливішу потребу всієї держави й всього суспільства, які й повинні про неї піклуватися, і чим більше освічена й розвинута маса, тим вигідніше для права власності й громадського порядку, на яких будується державне життя» [7, с.23]. Сам барон вважав, що в «у справі народної освіти повинні брати участь держава, земство й волосні громади». «Земство повинно займатися підготовкою вчителів, але йому не зручно на свій рахунок будувати школи. Земству необхідно постачати школи хорошими вчителями, покращити по можливості стан цих учителів й підтримувати в школах гарне викладання».

Як уже зазначалося, відповідно до «Положення про повітові й губернські земські установи» 1864 року, земства не мали права практично впливати на шкільні програми, складати й пропонувати власні. Не могли вони впливати й на структуру уроку. Робити цього їм не дозволяли урядові установи, адже в такому випадку до народних шкіл могли потрапити прогресивні ідеї. «Положення» 1864 року визначило земству піклуватися про розвиток заходів народної освіти, й переважно в господарчому напрямку, приймати участь в утриманні на рахунок земств шкіл й інших навчальних закладів [5, с.2]. У земських колах існували програми, але міністерства не дозволяли їх впроваджувати. Частина вини того, що земські установи не могли розвивати навчально-виховний процес, лежить й на самих земствах. Адже центром діяльності народна освіта стає не одразу. Починаючи з перших земських зборів ці установи стараються заціпати освітню галузь. Більшість земських зібрань висловлюються за необхідність підняття народної освіти державою та громадами, тобто фактично відмовляються від розвитку початкової освіти.

Однак з часом, земства починають активно розвивати освітню галузь. Найпоширенішою формою земської діяльності в галузі народної освіти стали клопотання, які піднімали земські зібрання перед урядом і міністерствами [8, с.407]. Земські клопотання у цій галузі можна розділити на декілька груп [9, с.4].

Дуже часто вони піднімали клопотання перед Міністерством народної освіти про відкриття земських шкіл. Цих клопотань є більшість і переважна більшість їх задовольнялися з тими умовами, що земство брало на своє утримання ці школи й діяло відповідно до вимог «Положення про повітові й губернські земські установи» 1 січня 1864 року, а також встановлених правил запропонованих «Положенням про початкові народні училища» від 14 червня 1864 року [10, арк.4-7].

Друга група земських клопотань пов'язана із запровадженням загальної народної освіти в тих місцях, де є школа, а потім і для всього населення [11, с.5]. Одне з перших земств, яке підняло клопотання про загальну освіту, було Полтавське губернське, в 1867 році [9, с.15]. Інші земства України також розглядали подібні клопотання [9, с.20]. Проти загальної початкової освіти виступив барон М. Корф, який вважав, що ще рано впроваджувати в життя цю ідею, адже в школах не вистачало педагогічних кадрів [12, с.74]. Земські установи прийняли точку зору барона, й клопотання про загальну освіту не

піднімалося аж до 90-х років XIX століття. На початку XX століття цими установами знову піднімається питання загальної освіти. Самими земствами були розроблені перші проекти закону про введення загальної освіти в 1903 році В. Фармаковським і в 1904 році І. Куламзіним [13, с. 15-18]. Вони не були підтримані земствами, крім того, війна з Японією зупинила хід їх обговорення. Ці проекти відіграли значну роль при підготовці міністерського законопроекту.

Підняті земствами клопотання і запропоновані проекти були покладені в основу законопроекту Міністерства народної освіти, яке в 1906 році визнало, що питання про загальну початкову освіту було їм розроблено під впливом земств [14, с. 95]. Тобто, земству належить головна заслуга в розробці проекту й впровадженні загальної початкової освіти серед населення.

Під тиском земських установ Міністерство народної освіти в 1906 році знову приступає до розгляду цього питання. 20 лютого 1907 року в Державну думу внесений законопроект «Про введення загальної освіти в Російській імперії»; «Про асигнування із казни за кошторисом 1907 року 5,5 млн. карбованців на початкову освіту» [15, с. 34-37]. Дума 3 червня 1907 року була розпущена так і не давши законопроектам силу закону. В основу законопроекту від 20 лютого 1907 року входили такі положення: всі діти обох статей повинні мати можливість пройти повний курс навчання у правильно організованій школі; під правильною організованою школою розумілася школа з 4-річним курсом із 50 учнями на одного вчителя; кожна школа повинна обслуговувати район не більше 3 верст; вікові групи, 8-11 років; земства й міста, які приступали до введення загальної освіти на основі проектів ухвалених міністерством могли отримувати допомогу в розмірі 360 рублів на вчителя і 60 рублів на законовчителя; загальна освіта повинна бути безкоштовною; строк її введення встановлювався на протязі 10 років, земства могли його скоротити; організації і завідування початковою школою передавалось органам місцевого самоврядування під керівництвом і наглядом Міністерства народної освіти [13, с. 12-24]. Таким чином, із запропонованих урядом законопроектів, які практично розробили земства, випливає, що початкова освіта повинна бути загальна, безкоштовна для всіх дітей. Так земські установи хотіли позбавитись неписьменності серед народу.

Міністерство народної освіти внесло 1 листопада 1907 року на розгляд Державної думи законопроекти: «Про введення загальної початкової освіти» і «Про надання 6 млн. карбованців на потреби народної освіти для загальної початкової». Перший законопроект було відхилено. Другий – отримав силу закону 3 травня 1908 року. Переглядаючи ці положення видно, що вони повторювали практику земств, яка була вироблена в 90-х роках і приймалась ними при створенні початкових шкіл. Більш того, ряд земств, починаючи з кінця XIX століття, самостійно розробляють проекти й розпочали впроваджувати загальну освіту в губерніях.

Весь час при введенні загальної початкової освіти земства керувалися лише законопроектами. Закони від 3 травня 1908 року, 10 червня 1909 року, 14 червня 1910 року, 9 травня 1911 року, 13 червня 1912 року збільшували кредит на потреби народної освіти до 39 000 000 карбованців, а законопроект про загальну початкову освіту до 1913 року не був прийнятий Державною думою.

Земства самостійно приступили до введення загальної народної освіти. І саме їх проекти були перейняті більшовиками й успішно впроваджувалися ними в життя. До 1913 року всі земства України приступили до введення загальної початкової освіти.

Численну групу земських клопотань складають ті, які пов'язані з розширенням їх діяльності у педагогічно-виховній сфері. Ще в 1868 році Дніпровське земство постановило запросити попечителя народних шкіл. Уряд не одразу дозволив запровадити цю посаду. Лише завдяки земським клопотанням у 70-ті роки це питання було вирішено й земствам дозволяється назначати попечителя шкіл. У 1869 році введений інститут інспекторів народних шкіл, який підтримувався земством.

Разом із питанням розширення початкової народної освіти земства розробляють і питання створення програм у цій галузі. Єлісаветградське земство в 1868 році вперше піднімає питання про розширення програми початкової школи. Це звісно не задовольняло Міністерство народної освіти. Однією із причин, яка спонукала уряд запровадити нове «Положення про початкові народні училища» від 25 травня 1874 року став тиск земств і їх самостійне втручання в педагогічний процес. Уряду необхідно

було обмежити ці дії земських установ [16, с. 230]. Цим документом педагогічний бік шкільної справи перекладено на училищні ради губерній і повітів, в які обиралися два представники від земства. Училищні ради самостійно обирали голів.

Відповідно до «Положення» від 25 травня 1874 року посада інспектора народних училищ перейменовувалась у посаду директора, якому призначалася допомога із двох інспекторів на губернію [16, с. 230]. Школи повинні були створювати в народі релігійні й моральні почуття, а також розповсюджувати початкові та корисні знання [16, с. 226]. Щоб відкрити училище необхідний був дозвіл інспектора й згода голови повітової училищної ради [16, с. 227]. Училищна рада могла закрити школу, в разі безпорядку, або в тому разі, якщо визнавала шкідливі напрямки в навчанні [16, с. 230]. Загальна турбота про завідування потребами населення у початковій освіті передавалась маршалкам дворянства [16, с. 230], а навчальною частиною на дирекцію та інспекцію [17, с. 174]. Головуючий у губернській училищній раді став губернський маршалок дворянства, а у випадку його відсутності – директор народних училищ. У повітовому – відповідно маршалок дворян повіту й інспектор народних училищ. Таким чином земствам, які несли основний тягар у господарчій частині початкової школи, нове «Положення» нічого не дозволено робити в педагогічній.

«Положення» від 25 травня 1874 року було піддане критиці багатьма земствами [17, с. 175]. Слід зазначити, що як реакція на нього, стало найпередовіша й найпрогресивніша на той час вимога Чернігівського повітового земства. Воно підняло в 1881 році клопотання про передачу сільських шкіл у повне розпорядження земства й про викладання у них українською мовою. Клопотання Чернігівського – підтримало Херсонське [18, с. 76]. Чернігівське губернське також засудило це «Положення». На думку комісії губернського земства воно проникнуто духом недовіри до земств та громад і підпорядковує їх дії чіткому й нічим не спричиненому контролю бюрократії, які діють поза земством [9, с. 35-36]. У 1882 році Єлісаветградське земство клопотало про реорганізацію училищних рад [9, с. 37-38]. Воно пропонувало, що рада повинна складатися із всього складу управи, дільничних членів, які обираються земством у необмеженій кількості, постійних членів, інспектора народних училищ й представників дворянства.

Земства не змирилися з «Положенням» 1874 року, яке усувало їх від управління школою. В Україні спостерігаються навіть відкриті зіткнення земців із представниками адміністрації, у 1877 році в Бердянському повіті. Саме цей повіт Херсонської губернії робив найбільший внесок у розвиток народної освіти губернії. Через те, що інспектор М. Гарусов вів себе некоректно у відношенні до школи й управи, він був звільнений з посади, генерал-губернатором Є. Тотлебенем. У 1882 році подібний конфлікт мав місце й у Єлісаветградському повіті між земською управою та інспектором.

Міністерство народної освіти й Міністерство внутрішніх справ вирішило зробити новий хід проти земської школи у 80-х роках. Було висунуто концепцію, що початкова школа повинна навчити лише писати й читати молитви, а цим могло зайнятися духовництво, таким чином усунути земство від освіти. В кінці 70-х на початку 80-х років у цих установах висунутий проект про заміну земської школи церковною [17, с. 176]. Циркуляром від 9 вересня 1888 року за № 5655, граф Д. Толстой звернувся до земства з пропозицією передати школи духовництву [19, с. 14]. Українські земства, в своїй більшості, продовжували утримувати школи не передаючи їх духовництву. В 90-ті роки земствами піднімається питання загальної і розвитку позашкільної освіти. Характерне посилення ролі губернських земств у галузі народної освіти, залучення до роботи «третього елементу», організація бюро, шкільних комісій.

У 1890-1895 роках більшість губернських земств об'єднуються із повітовими й працюють над розвитком початкової освіти. Діяльність земств направлена на заміну «Положення» 25 травня 1874 року виправдала себе. Підняті ними клопотання тиснули на уряд і на законодавчі органи. Це привело, в свою чергу, до перегляду та змін цього «Положення».

У 1910 році Державна дума розглянула нове «Положення про початкові училища» [20, с. 20]. Цей проект відрізнявся від «Положення» 25 травня 1874 року. За його змістом нові училища, які створювалися земствами, відкривалися з дозволу того, хто його утримував і зобов'язувався у семиденний термін сповістити повітовий училищний раді [20, с. 20]. В повітах, де були земські установи, але відсутні маршалки дворян, голови

повітових училищних рад обиралися земствами на 3 роки [20,с.20]. В нове «Положення» також увійшли частини закону від 26 березня 1907 року «Про колегіальні шкільні попечительства», закону від 3 травня 1908 року «Про умови утримання учнів у школах, які користуються державною допомогою» [21,с.182]. Таким чином ми спостерігаємо, як земські клопотання частково вплинули на дії уряду, направлені на створення нового «Положення» згідно якого земству й земській школі надавалося більше прав. Це привело до активного відкриття земствами шкіл, особливо в період після 1910 року. Велика заслуга в цьому належить і реформаторському курсу П. Столипіна [22,с.56].

Повітові земства енергійно розробляють проекти шкільних мереж, активніше приймають участь в утриманні шкіл, звільнюючи громади від господарчих затрат. У результаті цього число шкіл в 1895-1914 роках швидко росте, від 2458 земських шкіл у 1894 році до 3898 у 1905 році й до 7082 шкіл у 1914 році.

Можна виділити й ряд інших груп клопотань, які піднімали земства в галузі народної освіти [9,с.25-43].

Розвивали земства й середню освіту. У середніх навчальних закладах вони готували спеціалістів. На утримання стипендіатів витрачають суми грошей. Найбільше на реальні училища, потім жіночі гімназії і чоловічі гімназії. У 1903 році губернські земства на середні навчальні заклади витратили: Катеринославське – 15,1% затрат на народну освіту, Полтавське – 19,1%, Таврійське – 10,3%, Харківське – 4,4%, Херсонське – 4,7%, Чернігівське – 21,3% [17,с.509-511]. Земство ставило перед собою завдання про розширення власної мережі середньої освіти [23,с.47].

Таким чином, важливим джерелом розвитку народної освіти України другої половини XIX - початку XX століття стали земства [24]. Варто зазначити, що земства робили все для того, щоб початкова народна освіта стала загальною в імперії. Розвивати народну освіту їм доводилося весь час у боротьбі з урядом. Земські клопотання впливали на дії уряду. Він відповідно реагував на ці вимоги. Завдяки земським клопотанням уряд приступив до розробки положень загальної освіти, до змін «Положення» 14 червня 1864 року, й «Положення» 25 травня 1874 року. Успіхи земств в народній освіті були досягнуті завдяки великим фінансовим витратам на цю галузь. У 1871 році земства України на народну освіту витратили лише 353200 карбованців, а в 1913 році вже 22149700 карбованців. Тобто, витрати за цей період зросли в 62,7 рази. В 1871 році затрати на народну освіту складали 11,8% загального бюджету, а в 1913 році 31,8%. В окремих губерніях вони були значно вищі.

Основними земськими затратами в галузі народної освіти були витрати на початкову освіту, що привело до швидкого зростання кількості шкіл. На 1914 рік земства утримували 7082 початкові школи, в яких навчалась переважна більшість дітей, які відвідували школу. З кожним роком збільшувалось кількість місць в земських школах.

Разом з цим варто зазначити, що зростання мережі земських початкових шкіл мало впливало на розвиток писемності в українському середовищі, адже ці установи поширюють на територію України початкову освіту російською мовою. Такими заходами уряд Російської імперії скоріше хотів викоренити на теренах України її самобутню народну культуру, мову, освіту. Можемо також констатувати, що це були перші заходи в політиці русифікації українських територій. І тільки окремі поодинокі земства на території України виступали за розвиток української мови в початкових школах. Однак їх вимоги залишилися поза увагою уряду Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Біднов В. Школа і освіта на Україні /Українська культура. За загал. ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С.40-41.
2. Січинський В. Чужинці про Україну/ В. Січинський. – К., 1992. – С. 112-184.
3. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке / А. Лазаревский // Основа. – 1862. – № 5. – С. 82-89.
4. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х рр. 19 ст./ В. Борисенко. – К., 1980. – С. 47.
5. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., Изд-е. 2-е. 1867. – Т. 39. – № 404457. – С. 2-3.
6. Корф П. Ближайшие нужды местного управления/ П. Корф. – СПб., 1888. – С. 51.

7. Корф Н. Доклад губернскому земскому собранию по народному образованию // Журналы заседаний Екатеринославских губернских земских собраний/ Н. Корф. – Екатеринославль, 1867. – С. 23.

8. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 3. – С. 403-706.

9. Карышев Н. Земские ходоатайства/ Н. Карышев. – М., 1902. – С. 1-43.

10. Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі ЦДА України в м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 654. – Арк. 2-51.

11. О введении обязательного обучения по ходоатайствам земских собраний // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 3. – С. 5.

12. Корф Н. Об обязательном обучении/ Н. Корф // Вестник Европы. – 1872. – № 1. – С. 74.

13. Чижевский П. Всеобщее образование и земство/ П. Чижевский. – СПб., 1910. – С. 15-21.

14. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т.4. – С. 95.

15. Веселовский Б. Государственная Дума и всеобщее обучение/ Б. Веселовский // Современный мир. – 1911. – № 1. – С. 31-64.

16. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного образования. – 1874. – Август. – С. 230-236

17. Веселовский Б. История земств/ Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т.2. – С. 174-175; 509-511.

18. Калениченко Н., Ильченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України/ Н. Калениченко, Ж. Ильченко // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 72-81.

19. Циркуляры Министерства народного просвещения // Сборник Херсонского земства. – 1889. – №2. – С. 14.

20. Подготовительные работы по введению всеобщего обучения в России. – СПб., 1910. – Вип. – 4. – С. 20.

21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1910. Изд. 3-е. – Т.27. – № 29027. – С. 182.

22. Аверх А. Столыпин и Третья дума/ А. Аверх. – М., 1968. – С. 54-60.

23. Щерба В. Земство и средняя школа/ В. Щерба// Саратовская земская неделя. – 1904. – № 3. – С. 47.

24. ЦДА України в м. Києві. – КМФ. 11. – Оп. 1. – Спр. 62. – Ч.1. – Арк. 100; Спр. 74. – Арк. 2-5; Спр.75. – Арк. 33; Спр.78. – Арк. 140-174.

Гуз А.М. Внедрение земского начального образования на территории Украины во второй половине XIX – начале XX ст.

Анализируются вопросы внедрения земскими учреждениями начального образования на территории Украины во второй половине XIX – начале XX вв..

Ключевые слова: земства, образование, начальное образование, среднее образование.

Guz, A.M. Introduction of zemstvo's primary education on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age

The article is devoted introductions of zemstvo's primary education on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age.

Key words: Zemstvo, education, primary education, secondary school education.